

**ПРОБЛЕМА ГРОМАДЯНСЬКОГО ВИХОВАННЯ В НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНІЙ
СПАДЩИНІ А. С. МАКАРЕНКА ТА ВИДАТНИХ УКРАЇНСЬКИХ ПЕДАГОГІВ
XX СТОЛІТТЯ**

У статті розглядається проблема розвитку поглядів видатних українських педагогів минулого століття на громадянське виховання, аналізується наукова історико-педагогічна спадщина видатного класика педагогіки А. С. Макаренка, його погляд на проблему виховання особистості громадянина нової держави, в котрій гармонійно поєднуються власні інтереси з інтересами суспільства.

Сьогодні, як ніколи, час вимагає формування особистості, корисної для себе, громади і суспільства. Соціально-економічні та політичні перетворення в Україні висувають нові вимоги до розвитку духовності громадян, виховання їх на засадах патріотизму і громадянськості, до виявлення особистістю таких рис, як готовність свідомо й активно сприяти соціальному прогресу в країні, проявляти громадянський обов'язок, відповідальність і мужність, почуття любові до Батьківщини, готовність працювати на благо рідної землі, захищати її, зміцнювати її міжнародний авторитет тощо.

У Концепції громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності зазначається, що метою громадянського виховання є формування свідомого громадянина, патріота, професіонала, тобто людини з притаманними їй особистісними якостями, з рисами характеру, світоглядом і способом мислення, вчинками та поведінкою, спрямованими на саморозвиток та розвиток демократичного громадянського суспільства в Україні. Серед стратегічних завдань, котрі окреслюються даним документом, передовсім виділяються: формування національної свідомості, виховання почуття громадянськості, що є багатаспектним поняттям, відданості в служінні Батьківщині; утвердження взаємозв'язку між ідеалами індивідуальної свободи; формування толерантного ставлення до інших культур і традицій. При цьому підкреслюється, що важливою якістю української громадянськості має бути її дієвість, тобто турбота про благо народу та сприяння становленню й утвердженню української держави. Під громадянськістю слід розуміти духовно-моральну цінність, світоглядно-психологічну характеристику людини, зумовлену її державною самоідентифікацією, усвідомленням належності до конкретної країни. З цим пов'язане більш чи менш лояльне ставлення людини до встановлених у державі порядків, законів, інституцій влади, почуття власної гідності, знання і повага до прав людини, чеснот громадянського суспільства, готовність та вміння дотримуватися власних прав та обов'язків [1].

Будучи генералізуючим, інтегральним особистісним новоутворенням дітей, громадянськість поєднує аксеологічне, етнокультурне і дієве ставлення до себе, однолітків, інших людей, до природи, соціального оточення, до матеріальних і духовних надбань. Складність формування цієї інтегральної якості зумовлюється надмірною комерціалізацією соціальної сфери в Україні, життєвими негараздами, бідністю значної частини громадян, розбіжностями між реальним і бажаним. Представлена в педагогічних дослідженнях соціологічна статистика свідчить про те, що до сьогодні ще не розроблено чіткої системи виховання громадянськості в учнів загальноосвітньої школи. Особливо конкретних технологій і рекомендацій потребують учителі й вихователі, які працюють, зокрема, з підлітками як в урочний так і в позаурочний час.

Мета цієї статті полягає у тому, щоб проаналізувати різні підходи вчених, громадських діячів і педагогів XX століття до проблеми громадянського виховання.

Проблема громадянського виховання не нова, вона має тривалу історію. Проблема історичного розвитку громадянського виховання в Україні знайшла цілком повне відображення в науковому доробку вчених, громадських діячів і педагогів минулого (М. Драгоманов, М. Грушевський, Б. Грінченко, І. Огієнко, К. Ушинський, С. Русова, Л. Білецький, Д. Дорошенко, С. Постернак, Г. Ващенко, А. Макаренко, В. Сухомлинський) та сучасності (О. Сухомлинська, М. Баришевський, П. Ігнатенко, Н. Косарева, Л. Крицька, І. Тараненко, В. Оржехівська, С. Рябова, К. Чорна та ін.).

На різних етапах історичного розвитку підходи до проблеми громадянського виховання залежали значною мірою від певних соціальних умов, стану суспільства та його ідеології. Розбудова української держави ставить на порядок денний надзвичайно важливе і невідкладне завдання – виховання сучасного громадянина й патріота, що спонукає до перегляду змісту та організації освіти, як шкільної, так і позашкільної.

Інтенсивне реформування політичного, економічного, духовного життя українського суспільства потребує прискореного розвитку і формування громадянської свідомості й позиції молоді та дітей, які здатні побудувати демократичне громадянське суспільство, діючи за принципами конституційної

демократії та поваги до прав людини. Громадянське виховання дітей трактується як спільна творча діяльність, взаємодія вчителів, батьків, вихователів та їх вихованців, яка стимулює розвиток у нового покоління кращих громадянських якостей через забезпечення необхідних умов для ефективного функціонування механізму внутрішньої ціннісно-нормативної регуляції поведінки особи та включення її в різноманітні громадянські відносини [2: 41].

Українська наукова еліта початку ХХ століття особливу увагу надавала формуванню громадянського світогляду. М. Грушевський писав, що та стадія українського життя, в яку ми увійшли, вимагає високого морального настрою, спартанського почуття обов'язку, певного аскетизму і навіть героїзму від українського народу. Хто хоче бути гідним громадянином, той мусить видобути із себе ці моральні сили. Він був переконаний, що молодь треба виховувати на високих ідеях української державності.

К. Ушинський уперше обґрунтовує поняття "мала батьківщина" й окреслює стратегічний напрям його формування шляхом запровадження навчального предмета у початковій школі батьківщинознавства. Один з небагатьох мислителів, учених-педагогів за часів російського царизму, він відстоював думку про "громадянську моральність", наголошуючи, що у характері простого народу багато могутніх задатків чесної громадянськості; в свою чергу, відмова від її виховання приведе до духовного зубожіння і моральної деградації суспільства.

По-сучасному звучить переконання С. Русової, яка у своїй роботі "Націоналізація школи" констатувала, що українські педагоги повинні допомагати нашому народові, дати змогу йому утворити тепер, негайно свою власну, не чужу, а рідну школу, де б діти почувалися так само добре, як удома, де б учитель жив у товариській згоді з учнями, і куди батьки могли б вільно приходити, придивлятися до цілком рідного їм освітнього куточка [3: 42].

Особливого значення громадянському вихованню надавав Г. Ващенко. Він запропонував систему національного виховання, яка носила людино- і державотворчий характер. До цієї системи національного виховання Г. Ващенко включав громадянське виховання як органічну її підсистему, хоча самого терміну не вживав. Педагог наголошував на необхідності виховання особистості з почуттям національної гідності, патріотизму, громадянської пошани і злагоди.

70-річне панування радянського тоталітарного режиму залишило свій глибокий відбиток у менталітеті не тільки українців, а й усіх радянських людей. Для радянської ментальності притаманним було очікування захисту від всесильної держави, що посилювало безпорадність та безініціативність. У Радянському Союзі незалежна громадянська діяльність, позбавлена контролю з боку влади, була неможливою. В Україні, на відміну, наприклад, від західної моделі розвитку громадянського суспільства, автономія закону була суворо обмежена принципом сильної влади держави, який посилював відокремлення держави від суспільства, а це не могло не вплинути й на розвиток громадянського виховання [4: 131].

Ідея виховання "майбутніх громадян соціалістичної республіки" у перші роки встановлення влади була задекларована в багатьох тодішніх документах. Новий лад вимагав від школи "не підданих і обивателів, а творців, організаторів, громадян соціалістичної республіки" [5: 26]. Теорія комуністичного виховання, в основу якої покладено учення марксизму-ленінізму, представляє собою загальні положення формування будівника комуністичного суспільства.

Відмітимо, що там, де немає громадянського суспільства бодай у зародковому стані, не може бути і громадянського виховання, а будь-які спроби його здійснення перетворюються на звичайний фарс. Це недвозначно довів досвід Радянського Союзу, де робилися наполегливі спроби організувати неперервну політичну (громадянську) освіту. Однак вони були приречені на невдачу, оскільки в першу чергу в суспільстві радянського зразка попит був не на громадянськість, яка розглядалася тоді у контексті виховання "громадян соціалістичної держави" (пригадаємо, що у двотомному "Педагогічному словнику", виданому в Москві у 1960 р., написано, що "громадянське виховання – це реакційний напрям у буржуазній педагогіці епохи імперіалізму, який ставить за мету виховання, підготовку покоління молодих робітників – покірливих слуг капіталу", а у чотиритомній педагогічній енциклопедії (1964-1967 рр.) про таке поняття, як "громадянське виховання", взагалі не згадується), ось чому попит був на так би мовити політичну індокринацію. Адже простір громадянськості був украй звужений, завдання школи полягало в тому, щоб "виховати справжніх борців за ідеали соціалізму" [3: 42-43].

Розглядаючи генезу ідей громадянського виховання, не дивлячись на заполітизованість та заідеологізованість історико-педагогічного періоду, не можна обійти увагою погляди і продуктивну педагогічну практику А. С. Макаренка (1888-1939 рр.), який вважав виховання громадянина основою формування особистості й сформулював головні характерні риси, притаманні такій людині, а саме: вміння кваліфіковано працювати, бути політично й економічно освіченим, мати високу загальну культуру, вміння працювати в колективі, бути дисциплінованим тощо. Громадянськість, як стверджував педагог, проявляється також в усвідомленні необхідності професійного і соціального самовизначення з урахуванням реальних обставин, особистих нахилів і потреб держави. Головною проблемою виховання громадянина він вважав виховання свідомої дисципліни, колективної етики,

зміст якої полягав у вихованні людини, в котрій гармонійно поєднуються власні інтереси з інтересами суспільства [6: 40].

Необхідно відмітити, що А. С. Макаренко досить критично ставився до традиційної педагогіки, яка обмежує проблеми виховання процесом навчання. Антон Семенович Макаренко відповідав на твердження "Вчитель – він же викладає, от у той самий час він і виховує", що історія, звичайно, виховує. Виховує й література, і математика. Проте ніякого права обмежувати виховний процес класною роботою, звичайно, ніхто не має, як не має права інженер-будівельник запевняти, що, зводячи будинок, досить цікавитися тільки питаннями центрального опалення та конструкції даху [7: 318].

Корисною є також порада видатного класика у розумінні ролі окремого педагога у виховному процесі. А. С. Макаренко говорив, що не уявляє собі, щоб педагогіка могла покладатися на відособленого вихователя. Звичайно, без талановитого вихователя, який здатен керувати, має пильне око, наполегливість, розум, досвід, словом, без доброго вихователя нам важко [7: 171], проте там, де вихователі не поєднані в колектив і колектив не має єдиного плану роботи, єдиного тону, єдиного точного підходу до дитини, там не може бути ніякого виховного процесу [7: 172].

Щодо врахування індивідуальних особливостей учнів, індивідуального підходу до них, про що зараз актуально говорити, А. С. Макаренко писав, що ми завжди повинні пам'ятати, якою б цілісною не уявлялася нам людина при широкому узагальненні, все ж не можна її вважати зовсім одноманітним явищем. Люди певним чином є матеріалом для виховання дуже різного гатунку, і "продукт", який ми випускаємо, також буде різноманітним. Було б неймовірним верхоглядством ігнорувати людську різноманітність і питання про завдання виховання намагатися втиснути у спільний для всіх словесний рядок [7: 169].

Зазначимо також, що ідеї виховання громадянськості в колективі й через колектив, які розробив і впроваджував у практику А. Макаренко, і сьогодні мають аргументований і актуальний характер. Педагог довів, що виховання в інтересах держави плідне тоді, коли його поєднують з розвитком творчої індивідуальності, стимулюючи водночас як моральні почуття, так і "правові емоції". Виховання людини, громадянина, здатного свідомо, енергійно й успішно брати участь у будівництві й захисті нового суспільства, було в центрі уваги А. Макаренка. При цьому педагог вважав, що розв'язати це завдання можливо лише в умовах "господарства". Йому вдалося стратегічно правильно продумати, організувати і поетапно здійснити виховний процес, у якому центральне місце займала колективна праця [8: 47-48].

У подальші 40–60-ті рр. ХХ ст., які є кризовими для розвитку громадянського виховання, В. О. Сухомлинський розкрив зміст поняття "громадянськість" та розробив шляхи її формування. Вчений-педагог вважав, що формування громадянських поглядів, переконань, почуттів є центральною проблемою всього виховання.

Нам слід пам'ятати, що не всі педагогічні ідеї 20 – 30-х та 40 – 80-х років ХХ ст. можуть бути використані в сучасному виховному процесі. Тому із скарбниці минулого можна брати лише те, що відповідає потребам сьогодення.

Питання громадянського виховання стало особливо актуальним у період проголошення і розбудови України як демократичної, правової держави, що потребує нової людини-громадянина, свідомої щодо своїх прав і обов'язків, активної й творчої особистості з високою національною свідомістю, твердим характером і сильною волею. К. Чорна зазначає, що якісно нову державу можуть створити тільки якісно нові громадяни, які, у процесі виховання, змінять себе, свою свідомість. Саме у зазначений час ми спостерігаємо активізацію у справі наукового обґрунтування і практичного забезпечення нової системи виховання, мета якої полягає у вихованні демократично і національно зорієнтованої особистості, формуванні в неї комплексу громадянських якостей [8: 48].

Ідея громадянського виховання у своєму розвитку пройшла довгий і непростий шлях, але сьогодні, в умовах розбудови української демократичної держави, важливого значення набуває громадянське виховання як невід'ємний чинник формування свідомої особистості, спроможної забезпечити розв'язання завдань, що стоять перед українським суспільством.

Виховання громадянина України в сучасних умовах є головним стратегічним завданням школи і позашкільних закладів, батьківської спільноти та громадських організацій, адже діти, які повсякденно виховуються на громадянських засадах, у недалекому майбутньому стануть тим життєстверджуючим потенціалом, який захоче і буде здатний побудувати громадянське суспільство.

Дана стаття не висвітлює всіх аспектів проблеми громадянського виховання в науково-педагогічній спадщині видатних українських педагогів ХХ століття та майже не розглядає цю проблему на сучасному етапі розвитку української держави. Перспективами подальших наукових розвідок у цьому напрямку, на нашу думку, можуть бути вивчення теоретичних засад і практики формування громадянськості та громадянської спрямованості у дітей та молоді, теоретико-методологічне обґрунтування поняття "громадянська спрямованість", особливості її формування у молодших підлітків та ін.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності // Шляхи освіти. – 2000. – № 3. – С. 7-13.
2. Кучинська І. Громадянське виховання: минулий досвід і сучасні вимоги // Українська література в загальноосвітній школі. – 2005. – № 5. – С. 40-41.
3. Кучинська І. Педагогічні погляди на громадянське виховання видатних українських діячів ХХ ст. // Українська література в загальноосвітній школі. – 2005. – № 11. – С. 42-43.
4. Кучинська І. О. Громадянське виховання в Україні в другій половині ХІХ–ХХ ст. // Педагогіка і психологія. – 2006. – № 1 (50). – С. 128-132.
5. Народный комиссариат по просвещению. 1917 (октябрь) – 1920: Краткий отчет. – М., 1920. – 26 с.
6. Кучинська І. Громадянське виховання: минулий досвід і сучасні вимоги // Українська література в загальноосвітній школі. – 2005. – № 5. – С. 40-41.
7. Макаренко А.С. Педагогические сочинения: В 8 т. – Т. 4. – М.: Педагогика, 1984. – 399 с.
8. Кучинська І. Розвиток громадянськості в науковій думці українських вчених у ХХ ст. // Українська література в загальноосвітній школі. – 2007. – № 12. – С. 47-50.

Матеріал надійшов до редакції 05.06. 2008 р.

Дашинская Е. В. Проблема гражданского воспитания в научно-педагогическом наследии А. С. Макаренка и выдающихся украинских педагогов XX столетия.

В статье рассматривается проблема развития взглядов выдающихся украинских педагогов прошедшего столетия на гражданское воспитание, анализируется научное историко-педагогическое наследие выдающегося классика педагогики А. С. Макаренка, его взгляд на проблему воспитания личности гражданина нового государства, в котором гармонично сочетаются личные интересы с интересами общества.

Dashinska H. V. The Problem of Civil Education in Scientific and Pedagogical Heritage of A. S. Makarenko and Outstanding Ukrainian Teachers of the 20th century.

In the article the problem of outstanding Ukrainian teachers of last century views development on civil education is examined, the scientific historical-pedagogical heritage of the outstanding classics of pedagogics A. S. Makarenko, his opinion about the problem of personality development of a citizen of a new state, in which personal and public interests are harmoniously combined is analyzed.